

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАДЕСЕНЕЦЬ Яна Миколаївна

УДК: 94:929(477.7)"17/18"(043.3)

**ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. МОРДВИНОВА
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кін. XVIII – поч. XIX ст.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Васильчук Геннадій Миколайович,
Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України,
проректор з наукової роботи

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Литвинова Тетяна Федорівна,
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара
Міністерства освіти і науки України,
професор кафедри історії України

доктор історичних наук, професор
Турченко Галина Федорівна,
Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України,
професор кафедри історії України

Захист відбудеться «26» вересня 2016 р. о 13 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2, ауд. 224.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розісланий «26» серпня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю.О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. стали часом найбільш масштабних перетворень в житті населення Південної України, періодом виникнення численних міст, започаткування індустріальних підприємств та зміни форм господарювання, проте процес супроводжувався руйнацією традиційних різновидів економіки та соціальної структури автохтонного населення.

Подібні процеси не носили знеособленого характеру, оскільки роль окремих діячів – як місцевих українських, так і імперських, завжди була вельми помітною. Російська імперія потребувала відданих виконавців своєї політики, направленої на ліквідацію місцевого укладу та запровадження уніфікованого соціально-економічного устрою. Одним із таких виконавців став адмірал Мордвинов. Постать Миколи Семеновича Мордвинова (1754–1845), відомого державного діяча кінця XVIII – поч. XIX ст., неодноразово ставала предметом дослідження істориків, оскільки саме із його особою тісно пов'язана історія міст Херсона, Миколаєва, Севастополя та багатьох селищ Південної України.

Однак, попри те, що на сьогоднішній день існує чимало публікацій, присвячених його діяльності на ниві державного управління, законотворчості та реформування, або ж його ролі в історії створення окремих населених пунктів, промислових підприємств і військового флоту Російської імперії на Чорному морі, не створено жодної узагальнюючої праці, в якій би діяльність М.С. Мордвинова на теренах сучасної Південної України була розглянута комплексно, та крізь призму його ролі (як позитивної, так і негативної) в історії цього конкретного регіону, а не імперії в цілому.

Відтак, нагальною потребою вітчизняної історичної науки та регіональних студій, зокрема, є всебічне вивчення діяльності на різноманітних адміністративних посадах адмірала М.С. Мордвинова, його зусиль щодо виконання ролі «солдата імперії», а саме переформатування на потреби Росії економіки та соціального устрою Південної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів держбюджетної науково-дослідної теми Запорізького національного університету «Дослідження з історії Запорізького краю в особистостях та подіях» (№ держреєстрації 0103У007133). Особистим внеском дисертантки в розробку теми є дослідження діяльності М.С. Мордвинова як засновника нових населених пунктів на Півдні України.

Мета дослідження полягає у реконструкції подієвої частини діяльності М.С. Мордвинова в південноукраїнському регіоні впродовж кінця XVIII – початку XIX ст.: визначенні його внеску в колонізацію краю; ступінь його залучення до руйнації традиційного устрою кримських татар та козацтва, всебічному аналізі внеску у створення військового флоту на Чорному морі; з'ясуванні ролі адмірала в заснуванні та реорганізації населених пунктів;

розкритті діяльності історичної особи щодо розвитку промисловості та сільського господарства Півдня України.

Досягненню зазначеної мети сприятиме вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- дослідити стан наукової розробки проблеми в історіографії;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- окреслити основні методологічні засади дослідження;
- з'ясувати специфіку службової діяльності адмірала, як командувача Чорноморського флоту та голови Чорноморського адміралтейського правління для встановлення російської гегемонії в Причорномор'ї;
- проаналізувати діяльність М.С. Мордвинова як флотоводця російсько-турецької війни 1787–1791 рр.;
- дослідити внесок адмірала в розробку проектів руйнації традиційного укладу місцевого населення та колонізації Північного Причорномор'я;
- розкрити роль М.С. Мордвинова як провідника імперських ідей в заснуванні та розбудові мережі міських та сільських поселень Південної України;
- розглянути вплив ініціатив адмірала Мордвинова на становлення індустріального комплексу регіону;
- визначити та акцентувати негативні та позитивні зміни у галузі сільського господарства, здійснені М.С. Мордвиновим.

Об'єктом дослідження є заселення, господарське освоєння та урбанізація Півдня України наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Предметом дослідження виступає діяльність адмірала М.С. Мордвинова на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст., як воєначальника, державного діяча та поміщика – провідника ідей Російської імперії.

Хронологічні межі дослідження. Дослідження охоплює період від 1784 до 1845 рр. Нижня межа співпадає із часом переведення М.С. Мордвинова на тривалу службу в Північному Причорномор'ї. Верхня межа визначається кінцевою датою життя адмірала.

Територіальні межі дослідження локалізуються землями Південної України (в кордонах сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької і Луганської областей та Автономної Республіки Крим), із якими була пов'язана службова діяльність М.С. Мордвинова.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що діяльність М.С. Мордвинова на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст. вперше стала предметом спеціального комплексного дослідження. Дисертанткою здійснено евристичну роботу у 25 фондах 10 архівних і бібліотечних установ України та Російської Федерації. Значну частину виявлених джерел введено до наукового обігу вперше.

На основі цього в ході дослідження одержано результати, які мають наукову новизну, а саме:

– реконструйовано основні ситуації воєнних кампаній 1787 і 1788 рр. на акваторії Дніпровсько-Бузького лиману, які відбулися за безпосередньої участі М.С. Мордвинова, здійснено їх детальний аналіз та зроблено висновки стосовно рівня майстерності адмірала як воєначальника-флотоводця;

– відтворено хід прийняття управлінських рішень під час перебування адмірала М.С. Мордвинова на керівних посадах військового Чорноморського флоту, зокрема їх вплив на розбудову мережі верфей у містах Херсоні та Миколаєві, ливарних і канатних заводів, навчальних закладів із підготовки кадрів моряків нижчої та середньої ланки;

– проаналізовано проекти М.С. Мордвинова (як втілені, так і нереалізовані), спрямовані на примусову форсовану імперську колонізацію регіону, а саме: депортація кримськотатарського народу, плани заселення краю переселенцями з внутрішніх губерній та із-за кордону, пропозиції із заснування торгівельно-ремісничих форштадтів навколо міст Миколаєва та Херсона, проекти механізації виробництва на промислових об'єктах Чорноморського флоту;

– простежено динаміку зміни кількісного та якісного складу населення міст Північного Причорномор'я – форпостів російської військової колонізації, заснування та розбудова яких упродовж кінця XVIII ст. відбувалися за участі М.С. Мордвинова – Херсон, Севастополь, Миколаїв; звернуто увагу на заходи із стабілізації рівня життя городян, здійснені адміралом у сфері охорони здоров'я, водопостачання та дотримання санітарних норм;

– у контексті дослідження діяльності М.С. Мордвинова як поміщика-кріпосника Південного краю, було реконструйовано процес формування мережі його маєтків на території південноукраїнських губерній (насамперед, у Таврійській): з'ясовано обставини отримання та купівлі земельних ділянок, хід їх заселення українськими та російськими кріпосними селянами, специфіку відносин поміщика із навколишнім кримськотатарським населенням;

– проаналізовано особистий здобуток М.С. Мордвинова у розвитку місцевої агрокультури, поширення видів садово-виноградних культур і намагання впровадження європейських технологій у галузі виноробства у власних маєтках, що мали в цілому екстенсивний спосіб господарювання.

Методи дослідження зумовлені поставленими метою та завданнями. Застосовано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних історичних/джерелознавчих методів та прийомів. Робота побудована на принципах історизму, системності та наукової об'єктивності.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що зібраний у ній фактичний матеріал та зроблені на їх підставі висновки можуть бути використані при створенні науково-дослідних робіт з історії України, створенні біографічних енциклопедичних словників, а також у практичній краєзнавчій роботі. Теоретичні узагальнення, зроблені в дисертації, формують міцну базу для подальшого вивчення специфіки інспірованих Російською імперією колонізаційних процесів на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли наукову апробацію у формі доповідей, повідомлень, участі в дискусіях під час: Других, Шостих, Сьомих Новицьких читань (Запоріжжя, 31 жовтня 2008 р., 17 жовтня 2014 р., 8-9 жовтня 2015 р.); щорічної Всеукраїнської наукової конференції «Історія Степової України XVIII – початку XX століття» (Запоріжжя, 22-23 травня 2009 р., 21-22 травня 2010 р., 20 травня 2011 р., 1-2 червня 2012 р., 16 травня 2014 р.); IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» (Запоріжжя, 7-8 жовтня 2010 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 5 статей автора, серед яких 4 – у фахових вітчизняних виданнях, 1 – у зарубіжному науковому виданні.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (277 позицій), 4 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 232 с., з них основного тексту – 198 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано дослідницьку мету й завдання, об'єкт і предмет, методологічні засади, хронологічні та географічні межі дослідження, розкрито наукову новизну одержаних результатів, їх практичне значення, форми апробації роботи.

У **першому розділі «Стан розробки, джерельна база та методологія дослідження»**, що складається з трьох підрозділів, проаналізовано основні праці за темою досліджуваної проблеми, охарактеризовано інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази, окреслено методи, використані при підготовці роботи.

Засадничим принципом побудови першого підрозділу **«Стан наукового дослідження»** стало усвідомлення того, що історіографічний доробок з проблеми, який існує на сьогоднішній день, за хронологією розподіляється на 3 періоди. **Перший** із них припадає на другу чверть XIX – початок XX ст.: першооснову досліджень діяльності М.С. Мордвинова на Півдні заклали праці А. Скальковського¹, присвячені історії колонізації північно-причорноморського регіону у XVIII ст. Серед їх тематичних напрямків слід відзначити сюжети, пов'язані із будівництвом Чорноморського флоту та портових міст на узбережжі, зведенням Херсонського та Луганського ливарних заводів. Фактично, саме

---

¹ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823 / Скальковский А. – Ч. I – II. – Одесса : Гор. типогр, 1836–1838. – 300 + 256 с.; Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 года / А. Скальковский. – СПб., 1836. – 52 с.

дослідження А. Скальковського започаткували традицію наукового вивчення історії регіону та постаті М.С. Мордвинова, як одного із його діячів.

У роботах істориків-аматорів Ф. Веселаго², Г. Ге³, М. Кумані⁴ та ін.⁵ постать адмірала розглядалася в контексті створення Чорноморського флоту та портових міст – Миколаєва, Херсона, Севастополя. На їх тлі вигідно вирізняються праці В. Іконнікова⁶ та П. Іванова⁷, фокус дослідницької уваги яких сконцентровано саме на персоні Мордвинова. У цей історіографічний період було окреслено джерельну базу подальших досліджень, розпочато залучення великих масивів джерел – документальних і наративних – до наукового обігу, закладено підвалини російськоцентричного сприйняття ролі Мордвинова в історії краю.

Другий історіографічний період – «радянський», охоплює 1920 – 1980-і роки. Науковий доробок істориків ХІХ ст. ліг в основу для цілком нових методологічних підходів, а саме – марксистського матеріалістичного позитивізму. Діяльність окремих історичних осіб вже не сприймалася як така, що зумовлювалася виключно їх волею та бажаннями, а натомість вписувалася в загальний історичний процес. Так, Д. Багалій акцентував увагу на тому, що колонізація українського Півдня, перш за все, реалізовувалася імперським урядом на догоду інтересів панівних класів⁸, представником яких був і Мордвинов. Є. Загоровський доводив, що кінцевою метою господарської розбудови регіону була експлуатація егалітарних прошарків суспільства⁹. Н. Полонська-Василенко проявила себе як публікатор з історії гірничої промисловості Донбасу, відзначила помітну роль М. Мордвинова в цій сфері господарства. Одночасно саме вона продовжила українську історіографічну традицію В. Антоновича оцінки ходу російської інкорпорації та колонізації

² Веселаго Ф. Краткая история русского флота / Ф. Веселаго.– СПб. : Морское министерство, 1893. – Вып. 1. – 308 с.

³ Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г.Н. Ге. – Николаев : Русская типография, 1890. – 122 с.

⁴ Кумани Н.М. Николаев / Н.М. Кумани // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 9. – С.125-142.

⁵ Кнорре К. Николаев / К. Кнорре // Новороссийский календарь на 1844 г. – Одесса: Ришельевский лицей, 1843. – С. 119-120; Еланский П.П. Местные исторические монографии / П.П. Еланский. – Николаев: Тип. А.Г. Шнейдера, 1896. – 62 с.

⁶ Иконников В.С. Граф Н.С. Мордвинов. Историческая монография, составленная по печатным и рукописным источникам / В.С. Иконников. – СПб. : Типография и литография А. Траншеля, 1873. – 588 с.

⁷ Иванов П.А. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова / П.А. Иванов // ИТУАК. – Симферополь, 1895. – № 23. – С. 24-70.

⁸ Багалій Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку / Д.І. Багалій. – Харків : Пролетар, 1920. – 102 с.

⁹ Загоровський Е.А. Очерки истории Северного Причерноморья / Е.А. Загоровский. – Одесса : Аврора, 1922. – 99 с.; Загоровський Е.А. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774–1791) / Е.А. Загоровский // Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – № 2. – С. 74-83.

Північного Причорномор'я («Полудневої України») в другій половині XVIII ст.¹⁰.

Репресії проти еліти історичної науки УРСР, які мали місце з кінця 1930-х і до початку 1950-х років, загальне посилення ідеологічного тиску, поклали край будь-яким студіям з історичної персонології Південної України (у тому числі й постаті М.С. Мордвинова). З початком процесів десталінізації починається пошук в справі дослідження історії краю та окремих його діячів. Звичайно, що провідна парадигма таких досліджень копіює російську імперську традицію, де всіляко вітається колонізаторська діяльність можновладців Російської імперії. Наприклад, радянська дослідниця Південної України О. Дружиніна охарактеризувала діяльність М.С. Мордвинова на території краю як явище позитивне¹¹. Помітним явищем у науковому житті зазначеної епохи стали дослідження В. Кабузана, який, констатує продуктивність перетворень здійснених у регіоні під проводом М.С. Мордвинова наприкінці XVIII ст., дослідив кількісне зростання населення портових міст Херсона, Миколаєва та Севастополя¹². Логічним продовженням стала монографія В. Тимофієнка, в якій він спромігся не тільки описати процеси урбанізації українського Півдня в XVIII ст., але й акцентувати на особистому внеску М.С. Мордвинова в створення міської інфраструктури та архітектурного обличчя Херсона та Миколаєва¹³.

Третій період розпочався з 1991 р. і триває донині: постать адмірала Мордвинова, його діяльність із колонізації краю стала предметом досліджень вчених з наукових центрів Миколаєва, Херсону, Запоріжжя – Ю. Крючкова¹⁴, О. Серединського¹⁵, В. Андрєєва¹⁶, А. Коротецького¹⁷. Помітним є й внесок дослідників із Донбасу¹⁸.

¹⁰ Полонская-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в XVIII веке. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775) / Н.Д. Полонская-Василенко // Исторические записки. – М., 1942. – № 13. – С. 130-174.

¹¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М. : Наука, 1959. – 276 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 384 с.; Дружинина Е.И. Возникновение городов на юге Украины и в США: общее и особенное / Е.И. Дружинина // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С. 69-76.

¹² Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.

¹³ Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. / В.И. Тимофеенко. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.

¹⁴ Крючков Ю.С. История Николаева / Ю.С. Крючков. – Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. – 302 с.

¹⁵ Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення у 1790–1829 рр. / О.В. Серединський // Наукові праці. – Миколаїв : МФ НаУКМА, 1998. – Т. I. – С. 17-21.

¹⁶ Андрєєв В. Херсонська фортеця / В. Андрєєв // Наддніпрянська правда. – 2005. – № 72. – 16 вересня.

¹⁷ Коротецький А. Летопись Херсона / А. Коротецький. – Херсон : Штрих, 2004. – 280 с.

¹⁸ Крутіков В.В. Із історії Луганського ливарного заводу (до 200-річчя зародження металургійної промисловості України / В.В. Крутіков // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4(5). – С. 189-195.

Попри те, що діяльність адмірала традиційно вписується цими істориками в загальний контекст історії краю, можна констатувати, що перші кроки до повернення постаті М.С. Мордвинова в площину загальноукраїнської історії вже зроблено. Однак проблемою навіть для сучасних дослідників залишається вийти за межі російсько-радянської методології оцінки ролі імперського сановника.

Разом із цим, незаперечним є й той факт, що більш ніж півторасторічна історіографічна традиція дослідження історії російської експансії на території Північного Причорномор'я наприкінці XVIII – початку XIX ст. не створила жодного узагальнюючого дослідження, в якому б комплексно було розглянуто всі аспекти впливу особи адмірала Мордвинова на колонізацію краю.

Другий підрозділ – «**Аналіз джерельної бази**». У ньому здійснено аналіз представницької кількості документальних і наративних джерел, утворених у результаті діяльності різноманітних фондоутворювачів упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. Методом суцільної евристики встановлено, що абсолютна більшість із них нині зберігаються в архівних і бібліотечних установах України – Центрального державного історичного архіву України у Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Херсонської області, Державного архіву Автономної Республіки Крим, Російського державного історичного архіву, Російського державного архіву давніх актів, Російського державного архіву Військово-морського флоту, Інституту рукописів Національної бібліотеки України НАНУ, Відділу рукописів Російської Національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (усього 25 фондів).

Значну кількість документів за темою попередньо введено до наукового обігу шляхом їх публікації у таких серіях, як «Полное собрание законов Российской империи», «Архив графов Мордвиновых» та ін. Крім цього, частину цих першоджерел оприлюднено зусиллями таких дослідників історії Південної України, як М. Мурзакевич, М. Дубровін, О. Богуміл, П. Іванов й ін. За критерієм *походження* комплекс документальних джерел, використаних при написанні дисертації, можна розподілити на матеріали: 1) центральних органів влади – документи із канцелярій імператорів, вищих імперських сановників і центральних адміністративних установ Російської імперії (Правлячого Сенату, Морської та Військової колегії (з 1801 р. – міністерств); 2) місцевих адміністративних установ – як цивільних, так і військових: адміралтейських правлінь, портів і верфів; губернських канцелярій та намісницьких правлінь; межових контор і креслярень; 3) акумульовані внаслідок службової та приватної діяльності окремих осіб – матеріали, що комплектують родовий архівний фонд Мордвинових.

За своєю видовою належністю, *документальні* джерела розподіляються на актові, діловодні (справочинні) та обліково-статистичні.

Наративні писемні джерела наступного типу є роботами описового та мемуарного характеру. Визначальними рисами описових наративів В. Зуєва, А. Мейкра та П. Сумарокова є їх науковий характер і практичне спрямування. Мемуаристику представлено, головним чином, спогадами іноземців – як таких, що перебували на російській службі, так і тих, що знаходилися на Півдні нетривалий час, за службовою чи приватною потребою: Е. Дрімпельмана, Ш.-Ж. Ромма, Л.-Ф. де Сегюра, Р. де Дама та Ф. де Волана.

Зображальні джерела за темою дисертаційного дослідження переважно представлено картографічними пам'ятками, більшість з яких було створено на вимогу управлінських структур Російської імперії.

У третьому підрозділі – **«Методологія дослідження»** – розглянуто основні принципи та методи дослідження. Дисертаційне дослідження базується на наукових принципах об'єктивності, історизму та багатофакторності, із застосуванням сукупності загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних історичних/джерелознавчих методів та прийомів. Дотримання принципу науковості має убезпечити від механістичної фактографічності при реконструкції історичних явищ кінця XVIII – початку XIX ст., кон'юнктурного відбору фактажу на догоду заздалегідь визначених концепцій і схем. Принцип історизму спрямував дисертаційне дослідження на з'ясування історичних умов і обставин діяльності адмірала М.С. Мордвинова із колонізації північнопричорноморського регіону.

Послідовне врахування принципу системності дозволило здійснити цілісне дослідження комплексу управлінських рішень, замислених і реалізованих М.С. Мордвиновим, з'ясувати їх місце в загальному перебігу процесів примусової модернізації регіону, які відбулися з моменту входження Півдня України до складу Російської імперії, окреслити їх довгострокові, перспективні наслідки для життя населення краю.

Принцип об'єктивності сприяв абстрагуванню дослідника від тенденційності та ідеологічної заангажованості, детермінованих реаліями суспільного та політичного життя в умовах початку XXI ст.

Комбіноване використання методів загальнонаукових – аналізу та синтезу, опису та узагальнення; загально-історичних – історико-генетичного та історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, історичної евристики; спеціально-історичних – джерелознавчих (зовнішньої та внутрішньої критики, класифікації та типологізації джерел), текстологічного аналізу, біографічного та просопографічного дає змогу дослідити історичні закономірності діяльності адмірала Мордвинова в Північному Причорномор'ї, рівень його персонального внеску у справу захоплення регіону, побудови Чорноморського флоту та створення імперських колоніальних форпостів, реорганізації господарської інфраструктури Півдня України за загальноросійським кріпосницьким зразком кінця XVIII – I половини XIX ст.

У другому розділі «Діяльність М.С. Мордвинова на Півдні України як воєначальника Російської імперії» досліджено специфіку перебування адмірала як флотоводця та командувача Чорноморським флотом.

У першому підрозділі «М.С. Мордвинов – типовий «солдат Російської імперії»: формування особистості та основні віхи життя, пов'язані із Півднем України» описано головні епати формування та розвитку особистості цієї історичної постаті. Походження Миколи Мордвинова із родини відомого адмірала Семена Івановича Мордвинова зумовило його подальшу долю та подібну до батькової кар'єру.

Вперше М.С. Мордвинов з'являється на Півдні України під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у складі Дунайської флотилії. При ній він служив, як ад'ютант, під керівництвом контр-адмірала Ч. Ноульса, англійця за походженням. До 1772 р. слід віднести час першого перебування М. Мордвинова в Північному Причорномор'ї. Саме у цей час відбувається формування знань про наш регіон, знайомство із його географічними умовами, побутом населення тощо, які будуть використані у майбутньому.

Потім, упродовж 1773–1774 рр., М. Мордвинов, у чині лейтенанта, практикувався на судах військового та торговельного флотів Великої Британії. У цей період він став затятим «англоманом». Імперське «англоманське» світобачення є ключем для пояснення діяльності Мордвинова на території Південної України.

У 1784–1788 рр. – друге перебування на Півдні, різноманітна діяльність на керівних посадах Чорноморського адміралтейського правління та військового Чорноморського флоту із укорінення російської імперської влади: нищення традиційного соціального та економічного устрою Північного Причорномор'я, репресії проти татарського населення; розбудова портової і міської інфраструктури в Миколаєві, Херсоні, Севастополі; командування Дніпровською флотилією та участь у кампаніях 1787 і 1788 рр. під час чергової російсько-турецької війни (1787–1791 рр.); отримання земель під маєтки у Таврійській області.

У 1792–1799 рр. – третє перебування на теренах Північного Причорномор'я, продовження діяльності із подальшої уніфікації краю за загальноросійським імперським адміністративним зразком: мілітаризація краю, керівництво Чорноморським адміралтейським правлінням; розбудова власного поміщицького господарства в маєтках на Півдні, що передбачало посилення кріпосництва.

1800–1845 рр. – час перманентного перебування М. Мордвинова в краї: заселення, обзаведення та управління маєтками в Таврійській губернії (Чернянка, Мордвинівка, маєтки в околицях Судаку та Ялти, в Байдарській долині).

У другому підрозділі «Контр-адмірал М.С. Мордвинов – флотоводець російсько-турецької війни 1787–1791 рр.» проаналізовано командування контр-адміралом Мордвиновим флотськими з'єднаннями на Дніпро-Бузькому лимані та Чорному морі (серпень-листопад 1787 р. та жовтень-грудень 1788 р.). Бойові дії

для Мордвинова, почалися 21 серпня 1787 р. з відбиття атаки 11 турецьких суден від Кінбурну. Упродовж вересня 1787 р. контр-адмірал створив т.зв. «Херсонську ескадру», яка прикривала гирло Дніпра та сам Херсон від ворога. До кінця 1787 р. Мордвинов впроваджує на Чорноморському флоті регламент служби англійського королівського флоту. Для підсилення з'єднання вербуються екіпажі грецьких торгівельних суден, яким надаються права каперів. 4-5 жовтня 1787 р. відбулася перша битва мордвиновської ескадри з турками на очаківському рейді. Характер його флотоводської тактики полягав у тому, щоб спалити ворожі кораблі за допомогою бомбардування запалювальними снарядами і брандерів, без ближнього бою, з метою максимального збереження екіпажів. Завдяки діям ескадри вдалося витіснити турків із очаківського рейду. Кампанія 1787 р. завершилася 20 жовтня через сильні шторми. Зимовий час було використано Мордвиновим для ремонту та переозброєння флотилії. Через інтриги князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського навесні 1788 р. Мордвинова було відсторонено від безпосереднього командування на морі, однак із збереженням посади адмірала-командувача. Однак вже 14 жовтня 1788 р., через зміну кон'юнктури, поновлено. М.С. Мордвинов організував блокаду кораблями очаківського рейду, внаслідок чого фортецю було оточено як з берега військами, так і з моря – суднами. З часу прибуття Мордвинова на флот і до кінця жовтня 1788 р. плавучі батареї та мобільні судна херсонської ескадри підпалили й потопили 23 ворожих кораблі. 5 та 6 листопада 1788 р. флотські екіпажі, підпорядковані Мордвинову, брали участь у спробі взяти приступом Очаків. Морози, які почалися з кінця цього місяця, унеможливили дії Херсонської ескадри. 30 грудня 1788 р. Мордвинова було остаточно усунуто з посади командувача ескадри російського флоту на Дніпро-Бузькому лимані.

Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що Микола Семенович Мордвинов був типовим російським бойовим адміралом російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Вихований в гардемаринських традиціях та отримавши попередній бойовий досвід, а також стажування на британському флоті, Мордвинов був ідеальним реалізатором «грецького проєту» із руйнування Османської імперії. Контр-адмірал значною мірою зумів реалізувати себе як флотоводець під час початкового періоду. Його безпосереднє командування з'єднанням військово-морських сил, що діяло на акваторії Дніпрово-Бузького лиману, хронологічно припадає на серпень-листопад 1787 р. та на жовтень-грудень 1788 р.

Контр-адміралові М.С. Мордвинову вдалося не тільки підтвердити високе флотське звання та реноме свого роду. Під командуванням Мордвинова парусно-гребні судна Чорноморського флоту та флотилії Війська вірних запорозьких козаків (Чорноморського козацького війська) зірвали плани турецького флоту щодо захоплення російських фортець Херсон та Кінбурн, блокували турецьку фортецю Очаків та, зрештою, сприяли перехопленню ініціативи на Чорному морі. Разом із цим, інтриги, які мали місце в оточенні князя Г.О. Потьомкіна-

Таврійського сприяли усуненню першого з посади адмірала-командувача та стали на перешкоді розкриттю всього його потенціалу флотоводця.

У третьому підрозділі **«М.С. Мордвинов – командувач Чорноморського флоту в останній чверті XVIII ст.»** розглянуто командирський досвід Мордвинова у період із 1787 по 1799 рр.

Постійно перебуваючи в Північному Причорномор'ї з 1785 р., М.С. Мордвинов переважно займався питаннями, пов'язаними із зміцненням російської мілітаризації краю. Напередодні чергової російсько-турецької війни, в період з травня до серпня 1787 р. під проводом Мордвинова здійснено приведення всіх служб і екіпажів Чорноморського флоту в стан повної бойової готовності. Особливу увагу було ним приділено кадровому забезпеченню офіцерського та матроського складу. Упродовж кампаній 1787 і 1788 рр. Мордвинов особисто контролював переозброєння флоту гарматами великих калібрів, постачання пороху. Спроби боротьби із безладом і корупцією на флоті призвели до відсторонення 12 грудня 1788 р. Г.О. Потьомкіним контр-адмірала від командування.

Повторне повернення віце-адмірала Мордвинова на посаду командувача Чорноморським флотом відбулося після смерті Потьомкіна, за ініціативи фаворита імператриці П.О. Зубова, 24 лютого 1792 р. За резиденцію Мордвинов обирає Миколаїв. 1792-й рік пройшов у інспекціях флотських баз у Миколаєві, Херсоні та Севастополі. Під ревізію підпали кадрова та інтендантські служби, окрема флотилія (22 судна) Албанського війська. У 1793–1795 рр. Мордвинов опікувався роботою гребної Чорноморської флотилії (із базою у Гаджибеї (Одесі), яка патрулювала узбережжя від гирла Дністра до Керчі, а у разі нової війни мала висадити десант у дельті Дунаю. 19 вересня 1797 р. Мордвинов отримує від Павла I звання повного флотського адмірала. У 1798–1799 рр. адмірал готує Чорноморський флот до війни із Туреччиною, а згодом із наполеонівською Францією. Відбувається доукомплектування та переозброєння флоту, відправлення експедиційної ескадри Ф.Ф. Ушакова в Іонічне море. Через потужний вибух на флотському цейхгаузі поблизу Херсона, який стався наприкінці 1798 р., адмірал Мордвинов був усунений з посади 21 січня 1799 р.

У третьому розділі **«Адміністративна діяльність М.С. Мордвинова»** всебічно досліджено зусилля адмірала, спрямовані на створення уніфікованих російських урбаністичних, промислових, торговельних та інших структур у південноукраїнському регіоні впродовж 1785–1799 рр.

У першому підрозділі **«Керівництво Чорноморським адміралтейським правлінням»** реконструйовано хід вирішення Мордвиновим питань, пов'язаних із розбудовою військово-морського флоту Російської імперії на Чорному морі для подальшої експансії в межах «грецького проекту». 21 вересня 1785 р. він обійняв посаду голови Чорноморського адміралтейського правління (ЧАП). Під його керівництво перейшли всі адміралтейські команди, канцелярські й майстрові працівники, грошова казна, всі припаси і матеріали, необхідні при

побудові суден. Пріоритетним напрямком діяльності Мордвинова у 1785–1788 рр. стає лісозаготівля для потреб будівництва флоту – він організовує постачання із центральних російських губерній, підпольської України та Буковини. Суднобудування ведеться на верфях Херсону, Севастополя, Таганрогу, Хопрі. У травні 1787 р. Мордвинов опікується зустріччю подорожнього кортежу російської імператриці Катерини II. З жовтня 1787 р. Мордвинов очолює роботу новоствореної гідрографічної служби ЧАП. У результаті на р. Інгулі обрано місце для побудови м. Миколаєва та нової верфі (весна 1788 р.). Тоді ж ним створено Херсонський ливарний завод, на якому виготовляли гармати. 30 грудня 1788 р. М.С. Мордвинов тимчасово покинув службу в ЧАП через неможливість зарадити корупції та крадіжкам. З лютого 1792 р. він повертається назад. У квітні ним здійснено генеральні інспекції флотських корабелень та заводів у Миколаєві та Херсоні, більшості адміралтейських слобод. Упродовж 1792 р. адміралом упорядковано систему постачання деревини та кам'яного вугілля, здійснено ревізію штатів флоту. Серед особистих інновацій Мордвинова – нові способи кілювання кораблів та використання нафти на флоті. У 1793 р. ним запуснені кам'яновугільні копальні на Донбасі, продукція яких морем доправлялась на флотські бази. У Миколаєві він заснував друкарню при ЧАП, яка видавала наукову та навчальну літературу, морські карти. У Миколаєві та Херсоні за часів головування Мордвинова діяли училища із підготовки штурманів. Мордвинов став ініціатором заснування нової верфі у Кічкасі (суч. м. Запоріжжя) у липні 1795 р. Восени того ж року за його ініціативи починає будуватися Луганський ливарний завод. У 1798 р. завод виробив 15 670 снарядів для артилерійських батарей і кораблів флоту. Предметом особливої турботи адмірала у 1793–1798 рр. стає наповнення припасами адміралтейських складів, «вибивання» у столиці коштів для фінансування потреб флоту.

Другий підрозділ – **«Діяльність М.С. Мордвинова із запровадження імперських управлінських, економічних і соціальних структур Південної України»**. Як в часи перебування на посаді голови ЧАП і командира Чорноморського флоту, так і пізніше, М.С. Мордвинов постійно переймався проблемами, викликаними імперськими потребами докорінної руйнації традиційних управлінських, соціальних і економічних структур Північного Причорномор'я та створення нових, уніфікованих. Упродовж 1780–1830-х років він займався впорядкуванням відкупної і фінансово-торговельних систем південних міст і порядком землекористування в Криму. Завдяки позиції адмірала, у 1793 р. до відкупних міст не включили Маріуполь, Нахичевань та Миколаїв, що дозволило його мешканцям користуватися пільгами із винокуріння та продажу спиртних напоїв, дарованими їм від початку заснування міст. Цю роботу було продовжено й коли він полишив пост командувача флотом. У 1802–1810 рр. Мордвинов лобював перед Державною Радою та російським імператором Олександром I скасування соляних та ін. відкупів на Півдні України. У першій декаді XIX ст. адмірал також сприяв розбудові мережі

комерційних судів в Одесі, Феодосії, Таганрозі та ін. портових містах, що сприяло захистові інтересів торговельно-промислового прошарку. З цією ж метою у 1802, 1827 та 1836 рр. ним тричі подано на розгляд монархам проект («мнение») «Про Чорноморську комерцію», з метою відновити/створити систему порто-франко у портових містах Південної України (однак, не успішно). Мордвинов активно опікувався справами казенного «Кримського училища виноробства» в Судаку (1804 р.) та став засновником-акціонером «Кримської винної компанії» (1827 р.). Однак остання проіснувала лише десять років (1827–1837 рр.), не витримавши конкуренції імпортерів виноторгівців. Кілька «мнень» Мордвинова (1802 р., 1818 р., 1820 р.), написаних і поданих імператору, присвячено «татарському питанню». Його ставлення до кримських татар було від початку упередженим і негативним, що пов'язано із його численними поземельними конфліктами, як таврійського поміщика, із корінними мешканцями. По відношенню до татар Мордвинов пропонував застосовувати політику сегрегації та витіснення в Туреччину. Його погляди та пропозиції стосовно кримських татар виглядали одіозно та реакційно навіть для імперської верхівки, а тому не були прийняті до реалізації.

У четвертому розділі «Роль М.С. Мордвинова у створенні колоніальних форпостів на території Південної України» розглянуто роль адмірала у справі розвитку мережі міст і селищ на Півдні України, як форпостів російської колонізації.

Перший підрозділ – «Розбудова форпостів Російської імперії на території Північного Причорномор'я». Упродовж 1780–1790-х рр. Мордвинов багато працював над форсованою урбанізацією краю, щоб створити міські центри лояльності імперії. Під час першого тривалого перебування на Півдні (1785–1788) він реалізував у м. Херсон такі проекти, як: відкриття у місті банківської контори, яка мала займатися обслуговуванням державних позик і векселів (1786 р.); покращення санітарно-побутових норм у херсонському госпіталі та в'язниці (1785–1787), що було викликано прагматичним підходом до забезпечення потреб флоту.

З моменту свого другого приїзду в регіон (весна 1792 р.) Мордвинов обирає Миколаїв місцем перебування ЧАП й тим самим дає новий імпульс його розвитку. За патронату Мордвинова, впродовж 1792–1795 рр., у місті добудовується «Адміралтейський» собор, зводяться грецька церква та католицький храм, адміністративні будівлі ЧАП, Кадетського корпусу, у передмісті облаштовується турецька торгово-ремісничка колонія Тернівка. Паралельно відбувається насадження гаїв навколо міста, розбиваються парки всередині нього – у Лісках та Спаському. З 1793 р. городяни отримують змогу купувати для опалення вугілля, яке доставлялося із нових донецьких копалень. У 1796 р. починається будівництво водогону та каналізації. Певна увага адміралом в цей час приділялася розвитку землеробства в адміралтейських слободах навколо Миколаєва – Воскресенську, Богоявленську та ін.: готуються агрономи з

числа дітей поселян, за кордоном закупаються плуги-букери, саджанці винограду та плодкових дерев, насіння злаків перспективних сортів. У Севастополі впродовж другої половини 1790-х р. відбувається будівництво водогону, здійснюється меліорація проблемних ділянок. В Очакові, приєднаному до Російської імперії у 1791 р., будується портова гавань та митний пункт.

Захопившись розбудовою Очакова, Мордвинов виступив опонентом побудови портового міста на місці колишньої турецької фортеці Хаджибей. Упродовж 1794–1797 рр. він усіляко гальмував будівництво Одеси, інтригуючи проти Й. де Рібаса на найвищому рівні, зриваючи фінансування. Нерозуміння географічних переваг Хаджибейської затоки та особиста антипатія до «одеського» проекту, належать до єдиного, але суттєвого випадку, який негативно характеризує роль Мордвинова в справі урбанізації регіону.

У цілому ж, адмірал продовжував опікуватись благоустроєм південних міст навіть після відставки з посади командувача Чорноморського флоту: у 1803–1804 рр., плануючи запровадити порто-франко, він ініціював побудову в Феодосії карантину, гімназії.

У другому підрозділі – **«Поміщицькі маєтки М.С. Мордвинова у південному регіоні»** проаналізовано особливості формування мережі маєтків адмірала Мордвинова на Півдні України, його діяльність із їх облаштування та характерні риси господарювання.

Мордвинов був типовим російським поміщиком-латифундистом і за способом отримання земель і за формами ведення господарства. Вперше Мордвинов отримав землі у Криму ще до початку війни 1787–1791 рр.: землі аулу Сабли, поблизу Сімферополя (січень 1787 р.). Як нагороду за участь у воєнних діях 27 травня 1792 р. адмірал мав отримати місцевість Коз, між Судаком і Феодосією. У тому ж році – землі в урочищі Корениха (10 км від Миколаєва). Упродовж 1790–1810-х конфігурація маєтків змінювалась: Мордвинов продав Сабли та Корениху, використавши гроші для придбання земель Ялтинської та Байдарської долин, маєтків Саук-су, Ель-бузлу і виноградників поблизу Судаку, а також земель у Таврії. Таким чином, більшість мордвиновських земель розташовувались у Таврійській губернії – близько 110 000 дес.

З-поміж усіх маєтків Мордвинова на Півдні України кримські землі становили найбільшу цінність. Найбільшим доменом Мордвинова стала Байдарська долина – 15 000 дес. Мордвинов вступив у володіння нею (1794 р.), нехтуючи правами мешканців 12 селищ кримських татар, що на десятиріччя вперед зумовило взаємні скарги та суперечки поміж ними. Схожою була ситуація і в інших кримських маєтках адмірала.

Форми господарювання варіювалися. У центральній байдарській садибі (нині с. Орлине Балаклавського району АР Крим) Мордвинов запустив у роботу завод, який спеціалізувався на виготовленні сільськогосподарських знарядь. Гірські схили заліснювалися саджанцями середземноморських дерев. У 1803 р. розпочалося заведення тонкорунного вівчарства. У судацьких маєтках

розвивалося виноградарство й виноробство, діяв розплідник чубуків. Качинський маєток (нині територія Нахімовського району м. Севастополь) спеціалізувався на фруктових деревах. Екстенсивною практикою слід вважати здачу земель в оренду тим же кримським татарам, вирубування лісів на продаж та для виробництва вугілля.

У материковій частині – власне «Таврії», адмірал закріпився у двох місцинах. Найбільшим маєтком було Чорненьке (Чорнянка) у Дніпровському повіті (1791 р.) – 66 000 дес. Його економічною спеціалізацією було вівчарство. Менший розташовувався у Мелітопольському повіті на р. Молочній у місцевості Овечий Брід (нині с. Мордвинівка Мелітопольського району Запорізької області) – майже 7 000 дес. (1792 р.). Господарська спеціалізація була змішаною – землеробство та тваринництво. «Таврійські» маєтки Мордвинова, на відміну від кримських, були малорентабельними, почасти збитковими. У соціальних питаннях життя власних маєтків адмірал Мордвинов стояв на відверто кріпосницьких позиціях.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У дисертації отримано нові науково обґрунтовані результати проведених здобувачем досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для історичної галузі науки, а саме комплексно реконструйовано основні етапи діяльності історичної особистості М.С. Мордвинова, визначено його вплив на історичну долю південноукраїнського регіону та його населення. На основі документальних і наративних джерел, у тому числі й вперше введених автором до наукового обігу, відтворено роль М.С. Мордвинова у просуванні колонізаторської політики Російської імперії на теренах Північного Причорномор'я.

Більш ніж за 150 років історіографічна традиція дослідження історії колонізації Північного Причорномор'я наприкінці XVIII – початку XIX ст. не створила жодного узагальнюючого дослідження, в якому б комплексно було розглянуто всі негативні та позитивні аспекти впливу особи адмірала Мордвинова на процеси російської колонізації південноукраїнського краю.

Комплексне використання загальнонаукових, загально- та спеціально-історичних і міждисциплінарних методів дозволило по-новому осмислити історичну роль Миколи Семеновича Мордвинова, як суб'єкта військово-політичних, соціально-економічних, правових і міжособистісних відносин на рівні південноукраїнського регіону наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Адмірал Микола Мордвинов кілька разів обіймав посаду командувача усім військовим флотом Російської імперії на Чорному морі: 1) з 17 серпня 1787 по 30 червня 1788 рр.; 2) з 14 жовтня по 30 грудня 1788 рр.; 3) з 24 лютого 1792 р. по 21 січня 1799 рр. Перші два рази адмірал поєднував посаду командира флоту з командуванням Херсонською ескадрою. Мордвинов, як флотоводець, суттєво вплинув на хід початкового періоду російсько-турецької війни 1787–1791 рр. У

серпні-листопаді 1787 р. та у жовтні-грудні 1788 р. керована ним Херсонська ескадра (флотилія) вдало блокувала вихід турецькому флоту із фортеці Очаків та унеможливила його напад на фортеці Кінбурн та Херсон.

Внаслідок безпосередньої участі князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. керівництво флотом з боку Мордвинова мало половинчастий характер і не було самостійним. Третій період ознаменувався найбільш активною діяльністю Мордвинова в справі розбудови Чорноморського флоту. До конструктивних змін, яких зазнав Чорноморський флот за час командування ним Мордвиновим, слід віднести: збільшення кількісного корабельного та особового складу; впровадження практик постійного патрулювання узбережжя суднами гребного флоту та далеких морських походів парусних кораблів; вдосконалення системи інспекцій флоту з метою виявлення недоліків.

На посаді голови Чорноморського адміралтейського правління (ЧАП) (з 21 вересня 1785 р. до 30 грудня 1788 р.; з 24 лютого 1792 р. по 21 січня 1799 р.), що збіглося із часом його перебування на посаді головного командира Чорноморського флоту, М.С. Мордвинов займався розбудовою Чорноморського флоту та флотської інфраструктури. Він був одним із ініціаторів розвитку металургійної та вугільної промисловості сучасного Донбасу, розпочавши розробку кам'яного вугілля для потреб флоту та ставши одним із засновників Луганського ливарного заводу. Також він зробив вагомий внесок у проекти, розпочаті до нього, зокрема у розбудову Херсонського ливарного заводу та Миколаївської верфі, що працювали на потреби Чорноморського флоту.

Діяльність М.С. Мордвинова з руйнації традиційних управлінських, соціальних і економічних структур Південної України та запровадження уніфікованих імперських на практиці конкретизувалася комплексом управлінських і законотворчих заходів, як здійснюваних, так і планованих ним упродовж 1790–1830-х рр. У ставленні до кримських татар спостерігаємо відверто ксенофобську та варварську позицію можновладця. В економічній сфері відзначимо наступне: намагання обмежити роль відкупів; спроби відновити систему порто-франко; сприяння розвитку вітчизняного виноробства та морського пароплавства. Дії Мордвинова, спрямовані на розв'язання поземельної суперечки в Криму між місцевим татарським населенням і російськими поміщиками, вирізняються реакційністю навіть в очах вищої імперської влади.

Діяльність М.С. Мордвинова із створення нових російських міських форпостів на теренах Північного Причорномор'я цілком закономірно співпадають із часом його перебування на посаді голови ЧАП і командира Чорноморського флоту (1785–1788, 1792–1799 рр.). Переважна більшість перетворень, здійснених під керівництвом адмірала Мордвинова у зазначений час стосувалася флотської галузі – зведення портових споруд, карантинів, складів та ін. За його участі відбулося формування цивільного сектору новозаснованих міст для забезпечення елементарних потреб населення. Найбільш повно, як

будівничий, М.С. Мордвинов проявив себе у Миколаєві. Він продовжив/ініціював та довів до кінця: побудову освітніх закладів на території міста та прилеглих до нього адміралтейських селищ; зведення культових споруд різних конфесій; планування та розширення приватного житлобудівництва. М.С. Мордвинов брав безпосередню участь у виборі місця та початку будівництва нового міста Одеси у Хаджибейській затоці. Він був супротивником зведення порту в зазначеному місті, вважаючи доцільним продовжувати розбудову вже існуючих Миколаєва та Очакова. Ця позиція є цілком зрозумілою із точки зору діяча, що насамперед переймався потребами військового флоту.

Мордвинов був типовим російським поміщиком-латифундистом і за способом отримання земель, і за формами ведення господарства. Формування мережі земельних володінь М.С. Мордвинова на території сучасної Південної України відбувалося в період із 1787 р. й до початку 1810-х років. Основними способами отримання адміралом поміщицьких маєтків слід визнати: нагородження за службу; отримання земель під заселення; купівлю її у сторонніх осіб. Господарства, розташовані власне в Криму, мали порівняно небагато землі – від 300 дес. Внаслідок свого сприятливого географічного розташування та м'якого клімату саме вони стали місцями сталого чи довготривалого мешкання представників родини Мордвинових, а також місцем впровадження нових сільськогосподарських і ремісничих технологій. Маєтки материкових повітів відзначалися великими площами земель (від 6 000 до 66 000 дес.), але ж меншим рівнем облаштованості та тваринницьким спрямуванням господарства (вівчарство). Функціонування господарства в його поміщицьких маєтках, в умовах дефіциту робочої сили, базувалося, здебільшого, на позаекономічному примусі – праці кріпосних і поміщицьких підданців. Окремі маєтки були збитковими через необробленість земель та високий коефіцієнт витрат на їх обробку силами найманих працівників. Відтак, їх господар часто удавався до екстенсивних способів заробляння грошей – здача земель в оренду, продаж лісів.

Перспективними для подальшого дослідження є такі аспекти теми, як вплив ксенофобських ідей М.С. Мордвинова на подальшу долю кримськотатарського народу, роль поміщика в хижацькій експлуатації кримських природних багатств, загалом його ролі в подальшій долі Кримського півострова.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Задесенець Я.М. Періодизація та напрямки діяльності адмірала М.С. Мордвинова на Півдні України у останній чверті XVIII – поч. XIX ст. / Я.М. Задесенець // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2011. – Т. 22. – С. 130-134.

2. Задесенець Я.М. Роль адмірала М.С. Мордвинова в колонізації Північного Причорномор'я у висвітленні дослідників XIX – поч. XX ст. / Я.М. Задесенець // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2011. – Т. 23. – С. 144-149.

3. Задесенець Я.М. Адмірал М.С. Мордвинов на півдні України наприкінці XVIII – у I половині XIX ст.: матеріали вітчизняних архівосховищ / Я.М. Задесенець // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2012. – Т. 24. – С. 303-315.

4. Задесенець Я.М. Адмірал М.С. Мордвинов – флотоводець російсько-турецької війни 1787–1791 рр. / Я.М. Задесенець // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 21-25.

Публікація у зарубіжному виданні

5. Задесенець Я.Н. Вклад адмірала Н.С. Мордвинова в развитие металлургической отрасли в Северном Причерноморье (конец XVIII – начало XIX вв.) / Я.Н. Задесенець // Рубикон. Сборник научных статей молодых ученых. – Ростов-на-Дону : ФГАОУ ВПО «Южный федеральный университет», 2013. – Вып. 62. – С. 44-46.

АНОТАЦІЇ

Задесенець Я.М. Діяльність М.С. Мордвинова на Півдні України (кін. XVIII – поч. XIX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України. – Запоріжжя, 2016.

У дисертації на підставі аналізу широкого кола джерел та літератури вперше комплексно досліджено всі аспекти діяльності адмірала Миколи Семеновича Мордвинова (1754–1845) на Півдні України у період із 1785 р. до 1840-х рр. Розглянуто роль М.С. Мордвинова як флотоводця у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. та його командування військовим Чорноморським флотом у 1792–1799 рр. З'ясовано його роль в адміністративному управлінні військовими та цивільними установами, що діяли на теренах Південної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст., персональний внесок у вдосконалення управлінських, економічних і соціальних структур регіону. Висвітлено персональний вплив адмірала на заснування та розбудову портових міст Північного Причорномор'я, казенних і поміщицьких селищ краю; його інноваційні ініціативи у галузі розвитку різних сфер сільського господарства, промисловості, міської інфраструктури та освіти.

Ключові слова: Микола Мордвинов, Північне Причорномор'я, Південна Україна, Чорноморський флот, російсько-турецька війна.

Задесенец Я.Н. Деятельность М.С. Мордвинова на Юге Украины (кон. XVIII - нач. XIX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Запорожский национальный университет Министерства образования и науки Украины. – Запорожье, 2016.

В диссертации, на основании анализа широкого круга источников и литературы, впервые комплексно исследованы все аспекты деятельности адмирала Николая Семеновича Мордвинова (1754–1845) на Юге Украины в период с 1785 до 1840-х гг. Рассмотрена роль М.С. Мордвинова как флотоводца русско-турецкой войны 1787–1791 гг., его командование военным Черноморским флотом в 1792–1799 гг. Показано его участие в административном управлении военными и гражданскими учреждениями, которые действовали на территории Южной Украины в конце XVIII – начале XIX вв., персональный вклад в совершенствование управленческих, экономических и социальных структур региона. Освещено личное влияние адмирала на основание и развитие портовых городов Северного Причерноморья, казенных и помещичьих сел края; его инновационные инициативы в области развития различных отраслей сельского хозяйства, промышленности, городской инфраструктуры и образования.

Ключевые слова: Николай Мордвинов, Северное Причерноморье, Южная Украина, Черноморский флот, русско-турецкая война.

Zadesenets' Ya.M. M.S. Mordvinov's activity in Southern Ukraine (the end of XVIII - beg. XIX ct.). – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Historical Sciences. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Zaporizhzhya National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zaporizhzhya, 2016.

The author researched all aspects of admiral's Nicholay Mordvinov (1754–1845) activity in the South of Ukraine in the period from 1785 to 1840.

Admiral Mordvinov commanded compound naval forces during the Russian-Turkish war of 1787–1791 years. They operated in the Dnieper-Bug estuary in August and November 1787 and in October-December 1788. Sailing and rowing boats Black Sea Fleet and flotilla Troops of former Zaporozhian Cossacks (Black Sea Cossack Army) foiled the plans of the Turkish fleet to capture fortresses and Kherson and Kinburn and successfully blocked the Turkish fortress Ochakov.

Admiral Mordvinov repeatedly commanded the Black Sea Fleet in 1792–1799 years: August 17, 1787 to June 30, 1788; 2) from 14 October to 30 December 1788; from February 24, 1792 to January 21, 1799.

Mordvinov has pioneered the development of the steel and coal industries of modern Donbass. When it started the development of coal in the Bakhmut district of

Ekaterinoslav province, and began to build Lugansk foundry. He also made a significant contribution to the development of the Kherson and Mykolayiv shipyard foundry. With his support, it was given an impetus to the development of education and local printing – school and a printing house in Mykolayiv. In the economic sphere of his innovations were: limiting the role of the leases in the life of the population; attempts to restore a system of «Porto-Franko» in the Crimea; the promotion of domestic wine; improvement of water-transport system.

Admiral Mordvinov took an active part at the base of new settlements in the south of Ukraine during his tenure as head of the Black Sea's Admiralty, and the commander of the Black Sea Fleet (1785–1788, 1792–1799). Most of the reforms concerned the naval industry – construction of port facilities, quarantine, warehouses and others. Also formed the civil sector of new cities. He studied the state of health and prison establishments, was instrumental in founding the banking and credit institutions in Kherson. In Sevastopol, began construction of aqueducts and sewage systems.

Most admiral Mordvinov's villas in the south of Ukraine was located on the territory of the former Crimean Khanate – in the Tauride province, both on the peninsula and its mainland. In the first case, it is placed at the site of the existing settlements of Crimean Tatars, in the second were the establishment of new settlements – Chernenkaya, Nikolaevka and Mordvinovka. Mordvinov tried to innovate in the economic sector of their estates, leaving the social structure of feudalism unchanged.

Keywords: Nikolay Mordvinov, northern Black Sea region, Southern Ukraine, the Black Sea fleet, Russian-Turkish war.

Підписано до друку 25.08.2016. Формат 60x90/16.
Друк цифровий. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим.
Віддруковано у ПП «Брацило»
69002, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 92/13. Тел. (061) 786-66-77